

Микола Москалюк

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена ключовим проблемам історіографічного аналізу дослідження обробних галузей промисловості українських губерній Російської імперії у працях українських та зарубіжних дослідників.

Ключові слова: історіографія, література, обробна промисловість, губернія, імперія, промислова продукція.

Вивченню проблеми розвитку обробної промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. присвячено досить мало праць. В історіографічному комплексі виділено чотири основні періоди дослідження: дожовтневий, радянський, сучасний вітчизняний та зарубіжну історіографію. Виходячи із цього, доцільно проаналізували історіографію з даної проблеми за таким принципом: спочатку загальні праці, а потім спеціальні та регіональні, які стосуються даної проблематики.

Аналізуючи дожовтнєву літературу передусім потрібно назвати загальні праці, зокрема перш за все цукрової галузі, І. Б. Завадського, К. П. Суліми, М. Ю. Цехановського, Х. М. Лебідь-Юрчика та інших [19; 54; 63–65; 33].

Серед цих праць помітну роль відіграє дослідження професора Київського університету І. Б. Завадського [19]. У ній знаходяться статистичні дані про кількість підприємств і переробку цукру, аналізується процес найму робітників через підрядчиків. Вже на той період автор пропонує підприємцям відмовитися від послуг посередників у процесі забезпечення промислових підприємств робочою силою, хоча і не завжди глибоко розкриває їхню суть. До цієї когорти дослідників своєю працею наближається К. П. Суліма [54], який також вивчав цукрову промисловість. Але вказане дослідження не у повній мірі розкриває розвиток цукрової галузі, так як вивчає лише санітарно-гігієнічні особливості даної галузі під час виробництва продукції, кількість та шкідливість викидів в атмосферу речовин, забруднення водою відходами із заводів і дає поради як уникнути цього.

До вказаних праць по своїй тематиці належать роботи М. Ю. Цехановського [63–65], де досліджується історія вітчизняної цукрової промисловості від її виникнення до початку ХХ ст. Автор детально описав урядову політику у цій галузі, підкреслив винятково важливе значення закону від 20 листопада 1895 р. про нормування виробництва та збуту цукру.

Цінне дослідження зробив Х. М. Лебідь-Юрчик [33]. Він надзвичайно ретельно вивчив стан капіталів цукрових заводів, зокрема амортизаційний, запасний, спеціальний, резервний, обіговий у їх динаміці, величину дивідендів, собівартість виробництва цукру, заробітну плату робітників та службовців, вплив промисловості на сільське господарство тощо. Дослідження Х. М. Лебідь-Юрчика є одним з найкращих, створених дореволюційними дослідниками вітчизняної цукрової промисловості. Проте цій праці притаманні певні недоліки. Так, за підрахунками дослідника, середній прибуток цукрозаводчиків за 1893–1897 рр. складав 19,3 %, а за 1904–1907 рр. – 17 % по відношенню до основного капіталу. Це досить високі прибутки. Але він не врахував відрахування на амортизацію, що обов'язково потрібно враховувати при визначенні прибутку підприємства. Справа у тому, що Х. М. Лебідь-Юрчик належав до того кола економістів та публіцистів, які на початку ХХ ст. посилено критикували цукрозаводчиків за їх надприбутки і вимагали зниження цін на цукор.

Праці теоретичного характеру прямо або побічно впливали на роботу влади під час відпрацювання законодавства. Владі було властиво підтримувати колективну форму власності на основі засобів виробництва, тому що у таких господарських формах порівняно

на високому рівні був побудований облік, а щорічні публікації товариствами своїх звітів полегшували втілювати контроль за їх господарською діяльністю. До суттєвих недоліків робіт даного характеру слід віднести недостатню кількість фактичного матеріалу.

Широко використовувалися як у дожовтневих, так і в радянських дослідників матеріали, наведені у праці завідувача статистичним відділом Всеросійського товариства цукрозаводчиків Л. Ф. Волохова [9]. Тут містяться статистичні дані за 1887–1912 рр. про площу посівів і валові збори буряків; чисельність і продуктивність цукрових заводів; кількість виробленого цукру та його споживання в середині країни і вивіз продукції за кордон; собівартість цукру і ціни на нього; розмір акцизу та інших податків. Це видання було підготовлене до промислової виставки 1913 р. у Києві. Його метою було пропагувати досягнення вітчизняної цукрової промисловості за чверть століття (1887–1912 рр.). Дослідження Л. Ф. Волохова швидше нагадує статистичний збірник, ніж дослідницьку роботу. Переважну частину праці займають статистичні таблиці, діаграми та картосхеми з невеликими коментарями до них.

Серед праць, які проливають у деякій мірі світло на розвиток борошномельної промисловості, є дослідження С. А. Тихонова [56]. Але дана праця носить лише описовий характер і стосується Подільської губернії, що не розкриває у повній мірі розвиток галузі навіть на території Поділля.

Важлива інформація для характеристики становища і розвитку винокурної промисловості міститься у дослідженнях І. Засухіна [20] та М. Новинського [42]. Автори показують значення винокуріння в обробній промисловості Волинської губернії, наводять дані по випуску продукції винокурних заводів Волині. Зокрема, дослідження М. Новинського є лише частиною праць, які публікувалися київським агрономічним товариством. Об'єм даної праці є досить обмеженим, що не висвітлює всіх аспектів розвитку винокуріння навіть на теренах Волинської губернії.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явилися дослідження, у яких вивчалися різноманітні питання в межах окремих регіонів, зокрема праці М. О. Пакульського [44–46] та І. В. Сладковського [51]. Ці роботи написані спеціалістами цукровиробництва (М. О. Пакульський – інженер-технолог, І. В. Сладковський – агроном) на замовлення власників підприємств. Так, І. В. Сладковський описав у своїй монографії один з найкращих на Лівобережжі маєтків – господарство цукрового магната Л. Є. Кеніга в Гутах Богодухівського повіту Харківської губернії. У полі зору І. В. Сладковського – організація сільськогосподарського виробництва у маєтку, головна мета якого – якомога краще забезпечити буряками завод. І. В. Сладковський дослідив організацію сільськогосподарської площі, доцільність господарських будівель, кількість необхідного реманенту і робочої сили, сівозміни, агротехніку, врожайність і валові збори цукрового буряку. Праця дослідника фактично присвячена вивченню сировинної бази цукрової промисловості.

Серед праць дожовтневого періоду варто виділити праці Б. Ф. Брандта [3–5], в яких обґрунтовується залучення іноземних інвестицій в економіку держави. Дослідник вважає найбільше придатною формою для залучення інвестицій у промисловість – це створення акціонерних компаній. Автор здійснює аналіз становлення підприємств різних галузей обробної промисловості; виокремлює громадянство (підданство) власників іноземних підприємств, що виникли насамперед у південному регіоні Російської імперії у другій половині XIX ст. Певною мірою це була відповідь на дискусію, запропоновану редактором часопису “Русское экономическое обозрение” М. Федоровим, що ставився до проблеми залучення й використання іноземних інвестицій та підприємців з великою недовірою [59–61]. М. Федоров виступив проти надходження іноземних капіталів і підприємницької ініціативи до обробної промисловості у будь-якій формі, що, з його точки зору, немовби перешкоджало формуванню продуктивних сил національної економіки, піднесенню добробуту населення. Щоб цьому завадити він рекомендував використовувати обмежувальні заходи, а саме митні тарифи, прямі бюрократичні обмеження [59, с. 40].

Я. Горещкий у своїй праці [10] систематизував дані про заснування 184 іноземних акціонерних товариств за 1901–1911 рр., їх чисельність, основний капітал. Матеріал згруповано за державною належністю, галузевою спеціалізацією підприємств. Працям періоду 1914–1917 рр. властиве визнання “німецького й австро-угорського засилля” в промисловості Російської імперії, що пояснюється подіями Першої світової війни і намаганням дослідників обґрунтувати витиснення капіталів і підприємців відповідних держав–ворогів.

Соціально-економічний розвиток Подільської губернії ґрунтовно вивчався В. Гульдманом. Результатом цього стала поява наприкінці XIX ст. досить об’ємної праці [11], де помітне місце відведено питанням промисловості та сільського господарства регіону, кількості та обсягу виробництва місцевих заводів та фабрик. Проте перераховані дослідження, як правило, носили описовий характер і відображали лише частково обробні галузі промисловості Правобережної України.

Підсумовуючи дожовтневу історіографію слід зауважити, що спеціальних праць, які б характеризували в цілому обробну промисловість, не було. Праці, які зустрічаються з даної проблеми, містять статистичний матеріал про кількість підприємств, виробленої ними продукції, забезпечення промисловості сировиною. Це був, по суті, період накопичення матеріалу і визначення кола проблем для дослідження. У цих працях піднімалися одні і ті ж проблеми, використовувалися однакові джерела, були відсутні критичні оцінки праць попередників. У багатьох випадках прослідковується пряме переписування уже відомих статистичних даних. У зв’язку з недостатньою кількістю фактичного матеріалу багато процесів і явищ розглядалося поверхнево, без глибокого аналізу внутрішніх суперечностей і загальних тенденцій розвитку. Такі проблеми, як процес акціонування галузей обробної промисловості, становище робітників, підприємців та технічної інтелігенції, виробничої і торговельної конкуренції та інші сторони життя виявлялися поза увагою дослідників. Велика кількість висунутих теоретичних положень потребують сьогодні критичної переоцінки. Варто зауважити, що праці цього періоду були здебільшого про одну галузь обробної промисловості – цукрову; майже не було про винокурну, борошномельну та тютюнову галузі.

З 1917 р. розпочався новий етап у розвитку історіографії – радянський період. Помітне місце займають дослідження В. М. Ландо [32] та К. Г. Воблого [6–7]. У нових умовах виникла необхідність обґрунтувати значення цукрової промисловості для економічного розвитку українських губерній. У зв’язку з цим з’явилася праця В. М. Ландо [32], у якій поряд із висвітленням історії розвитку галузі у Російській імперії і Європі, автор аналізує її економічне значення. Хоча дане дослідження написано на відомому вже матеріалі, тим не менше автору вдалося зібрати розкидані дані про цукрове виробництво, прослідкувати у порівнянні розвиток галузі протягом більш, ніж століття. Дослідник не врахував той факт, що у багатьох місцевостях країни культивування цукрового буряку, як технічної культури, на той період виявилось економічно не вигідним. У його роботах не враховано також співставлення даних кількості населення і ступінь розвитку торгівлі у цих країнах. Значний внесок у вивчення історії цукрової промисловості належить К. Г. Воблому. Не дивлячись на те, що до того часу ще не всі документи і матеріали архівів були систематизовані і відкриті для дослідників, йому все ж вдалося ввести у науковий обіг нові дані з географії розміщення заводів, кількості переробленої сировини і виходу продукції, виявити захоплення селянських господарств до вирощування технічної культури. Дослідник зібрав і опрацював досить об’ємний матеріал, що стосується переходу від вогневого способу добування цукру до парового.

Г. К. Архіпов у своїх працях [1–2], досліджуючи постачання буряку на заводи у дореволюційний період, довів, що мало місце виключно артільне контракування буряку у селян і застосування ними спільного обробітку цієї рослини. Це фактично зародження бурякосіючої кооперації у селянському господарстві, про що писав К. Г. Воблий.

Помилковою є точка зору Г. К. Архіпова у тому, що до революції переважало “куркульське” буржуазія [2, с. 58].

У дослідженні М. Є. Слабченка [50] можна почерпнути матеріал про розвиток обробної промисловості у XIX ст. Зокрема, за оцінками дослідника, частка іноземних капіталів в українській економіці становила: близько 66 % – французькі, 5 % – німецькі, 3 % – британські за рахунок Донбасу, Південної, Слобідської України. Проте слід відмітити, що російські капітали дослідник зарахував до іноземних [50, с. 26]. Недоліком є те, що дослідник, акцентуючи увагу на кріпосницькі пережитки, не звертав увагу на розвиток нових капіталістичних відносин у країні. Тому у праці не знайшлося місця для аналізу договірно-грошових відносин і визначення у цьому плані ролі обробної промисловості.

М. С. Волобуєв відзначав економічну залежність України від Російської імперії, яка обмежувала розвиток обробної промисловості в її регіонах. Він наголошував, що для іноземних капіталів не мали значення централістські великодержавницькі позиції російського капіталізму, вони сприяли включенню українських губерній до світової системи господарства через її регіони безпосередньо, а не через російську економіку [8, с. 67].

У 1925 р. вийшла праця Є. Осипова [43], в якій зібраний матеріал переважно про економічне становище робітників Харкова і частково губернії. Вперше зроблена спроба систематизації кількості робітників цукрової промисловості по роках у губернії. Тим не менше, наведені автором дані потребують серйозної перевірки, так як при порівнянні із статистичними даними Міністерства фінансів існують великі розбіжності.

З кінця 1920-х років, особливо у 1930-х роках, умови для об'єктивного дослідження історичного минулого для вітчизняних істориків помітно змінилися в гіршу сторону. Перша причина цього явища – це репресії, які у 30-х роках відірвали від наукової роботи великий загін учених, а друга – це переключення уваги практиків обробної промисловості, економістів на вивчення питань соціалістичної реконструкції промисловості. У період становлення культу особи Й. Сталіна, в 30-і роки і під час Другої світової війни, коли втілювалося у життя гасло про розвиток продуктивних сил країни власними зусиллями, інтерес до історичного досвіду промисловості, у тому числі й обробної, різко впав.

Для літератури 30-х – першої половини 50-х років XX ст. були характерні такі недоліки, як захоплення цитатно-ілюстративним методом викладання матеріалу, недостатнє використання джерел, догматизм, а з другої половини 40-х років стало помітним надмірне вихваляння досягнень вітчизняної російської обробної промисловості і огульно недоброзичливе відношення до досягнень світової промисловості. В той же час у роботах цього періоду досить негативно змальовувалося становище робітників на обробних підприємствах, посилена увага дослідників зверталася на факти класової боротьби, їй присвячувалося значно більше уваги, ніж вона мала місце у реальному житті.

Після війни з'явилося декілька робіт і навчальних посібників з соціально-економічної історії країни, у яких використані лише окремі, головним чином, уже відомі матеріали по обробних галузях промисловості. До цієї когорти потрібно віднести фундаментальну працю П. І. Ляценка [34], у якій вчений присвятив окремі сторінки проблемі розвитку обробної промисловості українських губерній та промислового перевороту. Дослідник підкреслює, що остаточно перемога капіталістичної фабрики відбулася у всіх галузях промисловості лише у 90-х роках XIX ст.

Монографія О. Нестеренка [40] показує промисловість України на всіх основних етапах її розвитку, у тому числі й обробну. Варто відмітити, що дослідник глибоко і широко розглядає у своїх працях історію цукрової промисловості. Він зробив спробу прослідкувати процес перебудови поміщицьких господарств на капіталістичний лад. Автор вперше розписав по роках кількість учасників синдикату, немовби уточнюючи наведені дані П. І. Ляценка. Проте деякі позитивні явища у праці дослідника мали і негативні особливості, зокрема не досліджуються у повному ракурсі такі галузі обробної промисловості як винокурна, борошномельна та тютюнова. Також О. Нестеренко всі ключові питання

розвитку промисловості викладає під кутом зору класового підходу, що також погіршує висвітлення даних питань.

Новий етап у вивченні обробної промисловості – друга половина 50-х – кінець 80-х років ХХ ст. Критика культу особи Й. Сталіна, часткова десталінізація радянського суспільства позитивно вплинула на якість робіт, зокрема поступово почав відходити на другий план цитатно-ілюстративний стиль викладу матеріалу, значно розширилася джерельна база історичних праць. Тоталітарний режим зберігав свою монополію в усіх галузях життя країни, у тому числі і на ділянці історичної науки. Звичайно, це не могло не позначитися на загальному рівні наукових досліджень, хоча і в історіографії цього періоду помітне бажання дослідників, жорстко обмежених панівною ідеологією, відточити техніку дослідження, використати нові методи, зокрема математичні, дистанціюватися від суто описових.

Досягнення радянської історіографії у вивченні дореволюційного минулого обробної промисловості, поряд з іншими проблемами вітчизняної історії, підсумовані і в узагальнюючих працях другої половини 50-х – 80-х років ХХ ст. Зокрема, у працях І. Гуржія [12–15], П. А. Хромова [62], Л. Мельника [38–39] та інших нагромаджений значний конкретний матеріал, що стосується досліджуваної проблематики. Проте в цілому дана проблема потребує ще спеціального висвітлення. Необхідно показати структурні зміни, які відбувалися в обробній промисловості, основні напрямки її спеціалізації, а також зростання потенціалу української промисловості. Разом з тим слід визначити питому вагу українських губерній у найголовніших галузях промисловості Російської імперії.

У монографії І. Гуржія [15] на широкому колі архівних і друкованих матеріалів висвітлюється комплекс питань про розширення і зміцнення українсько-російських економічних зв'язків у 60–90-х роках ХІХ ст. Автор показує розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку, роль українських губерній в сільськогосподарському виробництві Російської імперії. У наступній своїй праці [13] висвітлюється одне з малодосліджуваних питань історії України – початковий період формування робітничого класу промисловості. У книзі дається стислий огляд найголовніших галузей промисловості, міського ремесла і селянських промислів того часу.

П. А. Хромов у своїй праці [62] акцентує увагу на те, що пореформений розвиток обробної промисловості у технічному відношенні при високому рості виробничої праці дав можливість різко скоротити імпорт і “форсувати” експорт цукру. Розглядаючи в цілому циклічний розвиток обробної промисловості, П. А. Хромов лише поверхнево аналізує кризи у цукроварінні і торгівлі.

Глибокі та аргументовані висновки з проблеми технічної перебудови галузей обробної промисловості зроблені у монографічному дослідженні Л. Г. Мельника [38]. Автором ґрунтовно висвітлюється історія здійснення промислового перевороту в Україні, у тому числі і в обробній промисловості; показана специфіка переходу від мануфактурної до фабрично-заводської стадії в усіх сферах виробництва – транспорті та у сільському господарстві. Поряд із цим потрібно відмітити, що у дослідженні автор наводить загальні дані по обробній промисловості українських губерній, але без поділу на окремі галузі, що не висвітлює дану сторону проблеми. У наступній своїй праці вчений досліджує процес формування одного з найбільших робітничих класів України – транспортного [39]. Становище залізничників, річковиків, моряків в умовах царизму розглядається у тісному зв'язку з розвитком транспортного будівництва.

Дослідження радянських істориків показують ширшу історіографію питання, ніж їхні попередники. У своїх працях, як правило, вони вивчали проблему соціально-економічного розвитку України. Разом з тим, дослідження радянської історіографії дозволяє із впевненістю сказати, що праці дуже часто носили описовий характер, були заідеологізованими. В силу цього дослідження радянських істориків потрібно ґрунтовно доповнювати фактами реального відображення становища обробної промисловості.

Особливістю сучасної вітчизняної історіографії досліджуваної проблеми є те, що вона перше своє відображення отримала не у спеціальних, а в загальних працях. Зокрема, В. В. Крутіков започаткував широкомасштабні дослідження акціонерних товариств у різних галузях промисловості, у тому числі і обробній в комплексі з підприємцями 60–90-х рр. XIX ст. Учений зробив неупереджений аналіз англо-американських монографій, присвячених проблемі розвитку обробної промисловості, впливу на модернізацію промисловості, діяльності зарубіжних і вітчизняних підприємців, висвітленню персоналій, проте обробним галузям відведено досить мало уваги [29; 30].

Окремо потрібно відмітити публікації Б. А. Кругляка [21–28]. У своїх працях досліднику вдалося ввести до наукового обігу велику кількість фактичного матеріалу і розширити коло проблем, пов'язаних із торгівлею. Але його праці потребують детальнішого вивчення торгівлі товарами обробних галузей – таких як винокурна, борошномельна і тютюнова.

У статтях О. Машкіна [35–37] розглядається виробнича діяльність іноземців у пореформеній промисловості. На основі статистичних даних і генеалогічних родоводів показано державну незалежність, кількісний склад цих промисловців, національні особливості їх підприємництва. Недоліком даних праць є те, що дослідник, визначаючи загальну чисельність іноземних підприємців, враховував лише тих, хто знаходився в Україні. Але, як відомо, значна кількість іноземних промисловців, керівників підрозділів підприємств, власників цінних паперів перебувала за кордоном у складі членів правлін, ревізійних комісій, містах проведення зборів акціонерів, або найближчому губернському центрі.

За останні роки вийшла низка праць українських дослідників: Т. Лазанської, О. Реєнта, Ф. Турченка, Г. Турченко, І. Довжука, Н. Темірової, О. Пилипенка [31; 49; 58; 16; 17; 55; 47]. Зокрема, монографія Т. Лазанської [31] досліджує індустріальний розвиток України та пов'язаний з ним процес формування торгово-промислової буржуазії. У праці аналізуються форми державного втручання в економіку, соціальні і національні джерела поповнення підприємців, господарська діяльність торгово-промислового класу та окремих визначних представників українського підприємництва.

Однотипними дослідженнями у цьому контексті є праці О. В. Ткаченка [57] та О. М. Доніка [18], які вивчають проблему підприємницької та меценатської діяльності родини Терещенків. Проте і ці дослідження не позбавлені певних недоліків, так як вивчають вклад родини меценатів в освітні заклади та цукрову галузь, залишаючи поза увагою інші галузі обробної промисловості, дослідивши які ми мали б широкомасштабніше уявлення про дану родину та її вклад у промислове підприємництво.

Монографія О. П. Реєнта [49] є досить потужним доробком в українській історіографії, чітко структурована і складається з п'яти розділів. Корисним для нашої теми дослідження є четвертий розділ, який висвітлює соціально-економічний розвиток України і боротьбу між працею та капіталом. На думку автора, друга половина XIX ст. ознаменувалася масштабними тектонічними зрушеннями в економіці та виробничих відносинах в Україні. Важливим науковим висновком названого розділу є ствердження факторів, що виокремлюють промисловий пролетаріат у типологічно нову суспільну верству [49, с. 136; 148]. Книга О. П. Реєнта має всебічну, аргументовану доказовість тверджень і висновків, містить багато оригінального й цікавого матеріалу, вперше введенного у науковий обіг.

Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко називають Донбас і Кривбас як найпотужніший центр різних галузей промисловості Російської імперії і східної України. Автори першими вказують, що муніципальні підприємства, мережа яких у містах регіону була досить густою, належали, головним чином, іноземцям, які управляли ними за допомогою місцевих службовців або самостійно [58, с. 27; 30]. В цьому контексті цінними є монографічні праці І. Довжука [16; 17], присвячені дослідженню історії промислового розвитку Донецького басейну післяреформеного періоду. Він аргументовано підтверджує думку про те, що іноземні капітали, зарубіжні компанії Наддніпрянщини формували єдиний

економічний простір України, який закладав підвалини національної державності. Але праці дослідника вивчають регіональний аспект лише переважно галузей важкої промисловості Донбасу, не досліджуючи обробних галузей.

Широкий аналіз містить монографічне дослідження Н. Темірової [55]. На основі вивчення різноманітних джерел досліджені зрушення в соціально-економічному становищі поміщиків українських губерній, що входили до складу Російської імперії. Велика увага приділена підприємницькій діяльності поміщиків, простежене пристосування поміщицьких господарств до ринку.

Для сучасної вітчизняної історіографії характерним є те, що не тільки історики, а й економісти долучалися до вивчення проблеми розвитку обробної промисловості. Формуються колективи дослідників у Дніпропетровську, Донецьку, Луганську. З'являються історичні праці О. А. Пиріг [48], В. Д. Нестерцова, С. М. Нестерцової, О. В. Щербініної [41], В. П. Степкіна [52; 53]. Характерною ознакою сучасного етапу вивчення проблеми є відхід від ідеологічних стереотипів та штампів радянської доби.

Лише із прийняттям незалежності українська історіографія почала розглядатися під кутом зору правдивого висвітлення історичних процесів у плані розвитку обробної промисловості. З'являються ґрунтовні монографічні дослідження та статті В. Й. Борисенко, Г. Д. Казьмирчука, В. М. Орлика, Л. Ф. Циганенко та інших, у яких на основі архівних та статистичних даних відображено соціально-економічний розвиток українських губерній Російської імперії досліджуваного періоду. Проте повз усе це сучасними дослідниками не вироблено єдиного підходу та критеріїв оцінювання розвитку обробної промисловості українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. Залишається поза увагою вчених вивчення проблеми розвитку таких галузей як винокурна, борошномельна і тютюнова.

Українська зарубіжна історіографія стала доступна широкому загалу вітчизняних істориків після проголошення незалежності України. Вона представлена передусім дослідженнями К. Кононенка, Г. Торке, О. П. Оглобліна, Е. Амбургера, В. Пінтнера, Д. Сандерса та ін. [66–77]. Зарубіжні дослідники П. Коллмер, О. Кріпс, Р. Жиро, В. Кірхер, Й. Май та інші вивчали діяльність австро-угорських, бельгійських, англійських, північно-американських, французьких, швейцарських акціонерних товариств, філіалів, представництв в обробній промисловості українських губерній Російської імперії.

Таким чином, у порівнянні з попереднім періодом, сучасна вітчизняна історіографія добилася значного поступу у вивченні дореволюційного минулого обробної промисловості. Значно розширена джерельна база досліджень, впроваджуються нові математичні методи, вчені активно вивчають становище робітників, роль монополістичних об'єднань в економіці країни, в тому числі і в обробній промисловості тощо. Згодом, у літературі 90-х років XX ст. були названі такі головні вади радянської історіографії як вульгарний соціологізм, заполітизованість, догматизм, описовість, спрощення.

Отже, історіографічний та економічний аналіз показує, що вітчизняними і зарубіжними дослідниками зроблено немало у висвітленні досліджуваної проблеми. Необхідно зазначити, що економічний розвиток даного регіону привертав увагу певної частини учених, але зупинялися вони лише на вивченні діяльності лише окремих галузей обробної галузі, залишаючи при цьому поза увагою основну їх частину. Перелік піднятих в останній час проблем свідчить про недостатнє вивчення багатьох історичних та економічних процесів, пов'язаних з розвитком обробної промисловості.

Список використаних джерел

1. *Архипов Г.* Сахарная свекла / Г. Архипов // Очерки товарных отраслей сельского хозяйства в связи с кредитованием. – 1926. – Вып. 1. – С. 25–38. 2. *Архипов Г. К.* Сахарная промышленность и крестьянское свеклосеяние / Г. К. Архипов. – Харьков, 1923. – 241 с. 3. *Брандт Б. Ф.* Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны. Ч. I. Теоретические основания. Опыт иностранных государств / Б. Ф. Брандт. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1898. – XV, 312 с. 4. *Брандт Б. Ф.* Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны. Ч. II. Иностранные капиталы в России. Металургическая и каменноугольная промышленность / Б. Ф. Брандт. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1899. – V, 398 с. 5. *Брандт Б. Ф.* Торгово-промышленный кризис в Западной Европе и в России 1900–1902. Ч. 2. Торгово-промышленный кризис в России /

Б. Ф. Брандт. – СПб.: Тип. В. Киршбаум, 1904. – 314 с. 6. *Воблий К. Г.* Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості: в 3 т. / К. Г. Воблий. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1930. – Т. 2. – 1930. – 245 с. 7. *Воблий К. Г.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: в 3 т. / К. Г. Воблий. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1931. – Т. 3. – 1931. – 270 с. 8. *Волобуєв М.* До проблеми української економіки / М. Волобуєв // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 46–72. 9. *Волохов Л. Ф.* Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 197 с. 10. *Горецкий Я.* Новые иностранные акционерные компании за 1901–1911 гг. / Я. Горецкий // Промышленность и торговля. – 1913. – № 10. – С. 444–448. 11. *Гульдман В. К.* Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1889. – 414 с. 12. *Гуржій І. О.* Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму / І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко. – К.: Радянська Україна, 1958. – 40 с. 13. *Гуржій І. О.* Зародження робітничого класу України / І. О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 180 с. 14. *Гуржій І. О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.) / І. О. Гуржій. – К.: В-во АН УРСР, 1962. – 208 с. 15. *Гуржій І. О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с. 16. *Довжук І. В.* Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. В. Довжук. – Луганськ: В-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – 364 с. 17. *Довжук І. В.* Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.) / І. В. Довжук. – Луганськ: В-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – 312 с. 18. *Донік О. М.* Родина Терешенків в історії доброчинності / О. М. Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с. 19. *Завадский И. Б.* Наше свеклосахарное производство: его прошлое и настоящее / И. Б. Завадский. – К., 1878. – 387 с. 20. *Засухин И.* О положении хмелеводства на Волыни и мерах к его улучшению и развитию / И. О. Засухин // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1910. – №2. – С. 22–40. 21. *Кругляк Б. А.* Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. / Б. А. Кругляк // Архіви України. – 1971. – №5. – С. 88–91. 22. *Кругляк Б. А.* Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1989. – Вип. 23. – С. 50–55. 23. *Кругляк Б. А.* Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1986. – №10. – С. 81–90. 24. *Кругляк Б. А.* Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1980. – Вип. 14. – С. 48–53. 25. *Кругляк Б. А.* Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1983. – Вип. 17. – С. 53–58. 26. *Кругляк Б. А.* Товарні біржі в Російській імперії / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1992. – №2. – С. 58–64. 27. *Кругляк Б. А.* Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72–81. 28. *Кругляк Б. А.* Ярмарочна і базарна торгівля в кінці XIX – началі XX века (на матеріалах України) / Б. А. Кругляк // Отечественная история. – 1993. – № 32. – С. 165–175. 29. *Крутиков В. В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутиков. – Дніпропетровськ: В-во ДДУ, 1992. – 172 с. 30. *Крутиков В. В.* Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. / В. В. Крутиков // Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С. 57–66. 31. *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с. 32. *Ландо В. М.* Історія та стан праці в нашій цукрової промисловості за доби капіталізму / В. М. Ландо. – Ч. І. – К., 1930. – 221 с. 33. *Лебедь-Юрчик Х. М.* Сахарная промышленность в России / Х. М. Лебедь-Юрчик. – Ямполь, 1909. – 351 с. 34. *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР: в 2 т. / П. И. Лященко. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 2: Капитализм. – 1956. – 728 с. 35. *Машкін О. М.* Іноземці у промисловості України в останній чверті XIX ст. / О. М. Машкін // Історія народного господарства та економічної думки України: міжвід. зб. наук. пр. – 1997. – Вип. 29. – С. 90–99. 36. *Машкін О. М.* Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX ст. / О. М. Машкін // Український історичний журнал. – 1998. – №2. – С. 83–91. 37. *Машкін О. М.* Французи в Східній Наддніпрянщині та їх участь у промисловому житті краю напередодні Першої світової війни / О. М. Машкін // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2000. – С. 94–113. 38. *Мельник Л. Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с. 39. *Мельник Л. Г.* Формування робітничого класу на Україні / Л. Г. Мельник. – К.: Вища школа, 1988. – 104 с. 40. *Нестеренко О. О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с. 41. *Нестерцов В. Д.* Деловая элита Донбасса XIX – начала XX вв. / В. Д. Нестерцов, С. М. Нестерцова, Е. В. Щербинина. – Донець: ООО “Юго-Восток, ЛТД”, 2007. – 179 с. 42. *Новинский М. Г.* Винокурная промышленность Волынской губернии (отгиск из трудов Киевского агрономического общества) / М. Г. Новинский. – К.: Товарищество “Печатная С. П. Яковлева”, 1913. – 12 с. 43. *Осипов Е.* Рабочее профессиональное движение в Харькове / Е. Осипов. – Вып. І. – Екатеринбург, 1925. – 217 с. 44. *Пакульский Н. А.* Из области свеклосахарной промышленности в Черниговской губернии / Н. А. Пакульский. – К., 1901. – 264 с. 45. *Пакульский Н. А.* Описание Ново-Быковского свеклосахарного завода Козелецкого уезда Черниговской губернии. – К., 1900. – 298 с. 46. *Пакульский Н. А.* Свеклосахарное производство на 11 заводах Черниговской губернии в кампанию 1896–1897 г. / Н. А. Пакульский. – Чернигов, 1897. – 310 с. 47. *Пилипенко О. С.* Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.) / О. С. Пилипенко. – К.: Академія муніципального управління: редакційно-видавничий відділ, 2008. – 280 с. 48. *Піріг О. А.* Історія підприємництва України / О. А. Піріг. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 163 с. 49. *Решт О. П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Решт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с. 50. *Слабченко М. С.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття: в 2 т. / М. С. Слабченко. – К.: Державне видавництво України, 1927. – Т. 2. – 1927. – 280 с. 51. *Сладковский И. В.* 30 лет свекловичного хозяйства / И. В. Сладковский. – Харьков, 1913. – 173 с. 52. *Степкин В. П.* Иллюстрированная история Юзовки-Сталино-Донецк / В. П. Степкин. – Донець: Апекс, 2007. – 252 с. 53. *Степкин В. П.* Справочник компаний Донбасса, выпускавших процентные ценные бумаги в конце XIX – начале XX веков / В. П. Степкин. – Донець, 1999. – 194 с. 54. *Сулима К. П.* Свеклосахарное производство в санитарном отношении / К. П. Сулима. – СПб., 1892. – 224 с. 55. *Темірова Н. Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донець: ДонНУ, 2003. – 319 с. 56. *Тихонов С. А.* Мукомельное производство Подольской губернии 1867 г. / С. А. Тихонов, 1867. – 40 с. 57. *Ткаченко О. В.* Підприємництва та меценатська діяльність родини Терешенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст. / О. В. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: “Вісник Переяславщини”, 2000. – 208 с. 58. *Турченко Ф. Г.* Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К., Генеза, 2003. – 304 с. 59. *Федоров М.* Письма о русской промышленности и иностранных капиталах / М. Федоров // Русское экономическое обозрение. – 1898. – №11. – С. 1–43. 60.

Федоров М. Письма о русской промышленности и иностранных капиталах / М. Федоров // Русское экономическое обозрение. – 1898. – №12. – С. 1–22. 61. Федоров М. Письма о русской промышленности и иностранных капиталах / М. Федоров // Русское экономическое обозрение. – 1899. – №1. – С. 1–43. 62. Хромов П. А. Экономическое развитие России: очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции / П. А. Хромов. – М.: Наука, 1967. – 535 с. 63. Цехановский М. Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности (1800–1904) / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1904. – 267 с. 64. Цехановский М. Ю. О современном положении русской сахарной промышленности / М. Ю. Цехановский. – К., 1909. – 323 с. 65. Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 281 с. 66. Coller P. Die Schweiz und das Russische Reich. 1848–1919 / P. Coller. – Zurich: Chonos, 2004. – 650 p. 67. Crisp O. Studies in Russian economy before 1914 / O. Crisp. – London and Basingstoke: MacMillan [for] the School of Slavonic and East European, 1976. – XII, 278 p. 68. Girault R. Emprunts russes et investissements, francais en Russie, (1887–1914) / R. Girault. – Paris: Comite pour l'Historie et Financie de la France, 1973. – 618 p. 69. Kircher W. Die deutsche und die Industrialisierung Ruslands 1815–1914 / W. Kircher. – St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag. – 409 p. 70. Kononenko K. Ukraine and Russia. A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917) / K. Kononenko. – Milwaukee, Wisconsin: The Marquette University Press, 1958. – 255 p. 71. Mai J. Das deutsche Kapital in Russland. 1850–1894 / J. Mai. – Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1970. – 255 p. 72. Raeff M. Understanding imperial Russia: State and society in the old regime. – N.Y., 1984. – 248 p. 73. Saunders D. Russia in the Age of Reaction and Reforms, 1801–1881. – Longman, 1992. – XII+386 p. 74. Seton-Watson H. The Russian Empire, 1801–1917 / H. Seton-Watson. – Oxford.: Oxford University Press, 1967. – 813 p. 75. Thaden E. Russian's Western Borderland. 1710–1870. – Princeton, 1984. – 278 p. 76. Velychenko S. Identities, Loyalties and Service in Imperial Russia. Who Administered the Borderlands? / S. Velychenko // Russian Review. – 1995. – №2. – P.188–208. 77. Yaney G. L. Law, Society and the Domestic Regime in Russia in Historical Perspective / G. L. Yaney // The American Political Science Review. 1965. – Vol. 59. – № 2. – P. 379–390.

Николай Москалюк

ОБРАБАТЫВАЮЩАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА : ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ И ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Статья посвящена ключевым проблемам историографического анализа исследования обрабатывающих отраслей промышленности украинских губерний Российской империи в трудах украинских и зарубежных исследователей.

Ключевые слова: историография, литература, обрабатывающая промышленность, губерния, империя, промышленная продукция.

Mykola Moskalyuk

MANYFACTURING INDUSTRY IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY: HISTORIOGRAPHY AND ECONOMIC ANALYSIS

The article is dedicated to the key problems of historiography analysis of manufacturing industry investigation in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the works of Ukrainian and foreign researchers.

Key words: historiography, literature, manufacturing industry, province, empire, industrial products.